

Хайрия БЎРИЕВА,
тарих фанлари номзоди, доцент

**ТОШКЕНТ ШАҲРИНИНГ ТАРИХИЙ
ТОПОНИМИЯСИ
(XIX АСР ОХИРИ – XX АСР БОШЛАРИ)**

Илмий оммабон нашр

**Ушбу китоб Тошкент шаҳрининг 2200 йиллик
юбилейига бағишланади**

Масъул муҳаррир: т.ф.д., акад. А.Р.Муҳаммаджонов
Такризчилар: т.ф.д. Ж.Ҳ.Исмоилова
т.ф.н. Ў.М.Мавлонов

Монография Тошкент шаҳрининг XIX аср охири – XX аср бошларидаги тарихий топонимиясига бағишланган. Мазкур даврда Тошкент шаҳри ҳудудида мавжуд жой номлари таснифи, таркиби, номланиш қонуниятлари ва тарихий хусусиятлари ёритилган. Ўрганилаётган даврдаги шаҳар ариқлари номланиши ва оқиб ўтган ҳудудлари ҳақида тўхталиб ўтилган. Тошкент топонимлари билан боғлиқ тадқиқотлари ва ёзма манбалар таҳлил қилиниб, гуруҳларга туркумланган. Топонимик ўзгаришлар шаҳарнинг тарихий воқелиги билан боғлиқ ҳолда берилган. Айрим топонимларнинг этимологиясига доир муълумотлар китобнинг луғат қисмида келтирилган.

Ушбу монография тарихчилар, бошқа ижтимоий соҳа мутахассислари ҳамда кенг китобхонларга мўлжалланган. Адади 200 та.

“Noshirlik yog‘dusi”

Тошкент – 2009

МУҚАДДИМА

Ўзбекистон Республикаси мустақил тараққиётга ўтиши билан жамиятимиз ҳаётида туб ўзгаришлар содир бўлди, сиёсий, иқтисодий, илмий, маданий соҳаларда янги вазифалар кун тартибига қўйилди. Бу борада илм-фан равнақи муҳим аҳамиятга эга. Жумладан, тарих фанига алоҳида эътибор берилиб, янги талаблар белгиланди. “Тарих сабоқлари инсонни хушёрликка ўргатади, иродасини мустаҳкамлайди. Тарихий хотираси бор инсон – иродали инсон” – деб ёзган эди Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримов “Тарихий хотирасиз келажак йўқ” асарида.¹

Ўзбекистон тарихини янги материаллар билан бойитишда топонимик тадқиқотлар ҳам муҳим ўрин эгаллайди; бундай изланишлар орқали ўлканинг сиёсий, иқтисодий ва маданий тарихига оид маълумотлар олиш мумкин. Улар Ватанга муҳаббат, ўзликни англаш, миллий ғурур туйғуларини шакллантиришда ёрдам беради. Топонимлар тарихини ёритиш орқали бирор ҳудуднинг ўтмишдаги табиий шароити, сиёсий ҳолати, этник жараёнлари, иқтисодий мавқеи, халқаро алоқалари, аҳолининг ижтимоий ва маданий ҳаёти кабилар ҳақида маълумот олиш мумкин. Зеро, “топонимлар – бу ернинг тили”², уларда маълум ҳудуднинг тарихи акс этади. Бу ўз навбатида тарихни мукаммаллаштириш имконини беради, унга аниқликлар киритади; ҳар бир вилоят, шаҳар, қишлоқлар тарихининг ўз ўрни бор ва уни манбаларга таяниб ўрганиш зарурати туғилди.

Мустақиллик йилларида Ўзбекистонда жой номларни ўрганиш долзарб вазифалар қаторига қўйилди. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг 1996 йил 30 августдаги қарорига мувофиқ “Ўзбекистон Республикасида маъмурий-ҳудудий тузилиш, топонимик объектларга ном бериш ва уларнинг

¹ Каримов И.А. Тарихий хотирасиз келажак йўқ. – Т.: Шарқ, 1998. – 9 б.

² Ҳасанов Ҳ. Ер тили. — Т.: Ўқитувчи, 1977. – 4 б.

номларини ўзгартириш масалаларини ҳал этиш тўғрисида” Ўзбекистон Республикасининг қонуни қабул қилинди.

Бу борада Тошкент шаҳри тарихий топонимларини ўрганишга катта эътибор қаратилди. Тошкент – Ўзбекистон Республикасининг пойтахти, кўп асрлик тарихга эга ва уни ёритишда жой номларининг ҳам ўзига хос аҳамияти бор. “Тошкент барчамиз учун аввало мустақил давлатимизнинг гўзал пойтахти, мамлакатимизнинг юраги, таъбир жоиз бўлса, Ватанимизнинг муқаддас остонасидир. Жаҳон аҳли учун она диёримиз билан танишув авваламбор ана шу остонадан бошланади”, – деган Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримов¹.

Узоқ тарихий давр мобайнида турли тарихий ва табиий жараёнлар таъсирида Тошкент шаҳри топографик ва топонимик жиҳатдан ўзгариб борган. Ушбу ўзгаришларни даврий жиҳатдан тадқиқ этиш шаҳар тарихини ёритишда алоҳида аҳамият касб этади.

Ҳар бир тарихий даврда ўзига хос тарихий топонимик қиёфаси яратилган. Масалан, XIX аср охири – XX аср бошларида Тошкент ҳудуди кенгайган ва унинг ҳудудида янги турдаги жой номлари пайдо бўлган. Ушбу ҳолат 1867 й. Тошкент Туркистон генерал-губернаторлигининг марказига айлантирилгани билан боғлиқ. Мазкур даврда Анҳор ариғидан Салор каналигача бўлган ерларда европалик аҳоли учун янги шаҳар бунёд этилиб, унда радиал-ҳалқа тизимида кўчалар ўтказилган, аҳолининг турар жойлари билан бирга турли муассасалар учун бинолар қурилган. Уларга европача (асосан, русча) номлар берилган. Айни вақтда Тошкентнинг Эски шаҳар қисмида ҳам янги муассасалар ташкил топиб, баъзи кўчаларга номлар берилган. Шаҳар ҳаётида кечган ўзгаришлар, ундаги жой номлари сонининг ортиб, баъзан ўзгариб боришига олиб келган. Мазкур давр шаҳарнинг ўзига хос тарихий ривожланиш босқичини ташкил

¹ Ислом Каримов. Ўзбек халқи ҳеч кимга қарам бўлмайди. – Т.: “Ўзбекистон” нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2005. Т.13. Б.257.

килади ва ундаги топонимларни алоҳида тадқиқот сифатида ўрганиш илмий ва амалий аҳамиятга эга.

Ҳозирги вақтда Тошкент шаҳрининг тарихий топонимиясига бағишланган бир қанча илмий тадқиқотлар мавжуд. ва улардан мазкур диссертация мавзусига бевосита ва билвосита дахлдор чоп қилинган ишларни уч гуруҳга ажратиш мумкин: 1) XIX аср охири – XX аср бошларига оид изланишлар; 2) совет даврида олиб борилган тадқиқотлар; 3) Ўзбекистоннинг мустақил ривожланиши босқичи даврида чоп қилинган илмий ишлар.

Биринчи гуруҳга А.П.Хорошхиннинг “Очерки Ташкента” мақоласи¹, М.А.Терентьевнинг “История завоевания Средней Азии. С картами и шкалами” китоби², П.Пашинонинг “Туркестанский край в 1868 году”³, В.А.Шишкиннинг “О названиях Ташкентских махалля” мақолалари⁴, Скайлернинг “Туркестан” асари⁵, В.В.Бартольднинг “Тошкент” мақоласи⁶, А.И.Добросмысловнинг 1912 йилда Тошкентда чоп этилган “Ташкент в прошлом и настоящем” китоби⁷ кабиларни киритиш мумкин. Уларда Тошкентнинг сиёсий, иқтисодий, маданий ҳаётига, турли жой номларига доир маълумотлар учрайди.

Н.Г.Маллицкий “Ташкентские махалля и мауза”⁸, Ҳ.Ҳасанов “Ўрта Осиё жой номлари тарихидан” ва “Ер тили”⁹, М.Е.Массон “Прошлое

¹ Хорошхин А.П.. Очерки Ташкента. Сборник статей касающихся до Туркестанского края. – СПб: Типография и хромофотография А.Треншеля, 1876. – с.77–126.

² Терентьев М.А. История завоевания Средней Азии. С картами и шкалами. – СПб., 1906. – Т.1. – с.4–10.

³ Пашино П. Туркестанский край в 1868 году. Путевые заметки с литографиями (по рисункам Д.Вележева). – СПб., 1868. – с.56–71.

⁴ Шишкин В.А. О названиях Ташкентских махалля.// Бюллетень Ташкентского Новогородского Исполкома. – 1925. – № 4–5. – с.17–24.

⁵ Eugen Schuyler. Turkestan: Notes of a Journey in Russian Turkestan, Khokand, Bukhara and Kuldja. – London, 1876. P.76-225; Eugen Schuyler (1873) // Le voyage en Asie Centrale et au Tibet Anthologie au voyage occidentaux du moyen age a la premiere moitie du XX e ciecle. Prepare par Robert Lattont. – Paris, 1992. P.309–337.

⁶ Бартольд В.В. Ташкент. Статьи из “Энциклопедии ислама”. Сочинения. В 10-ти т.– М.: Наука, Т.3. 1965. – 499 с.

⁷ Добросмыслов А.И. Ташкент в прошлом и настоящем. – Ташкент, 1912. – 520 с.

⁸ Маллицкий Н.Г. Ташкентские махалля и мауза. – Ташкент, 1927. – с.112–121.

Ташкента”¹⁰, Ш.Қодированинг “Микротопонимы Ташкента”¹¹, А.Р.Муҳаммаджонов “Қадимги Тошкент”¹², С.Қораев “Топонимия Узбекистана”¹³, А.Ўринбоев, О.Бўриев “Тошкент Муҳаммад Солих тавсифида”¹⁴ каби тадқиқотлар иккинчи гуруҳга, яъни совет даврида ёзилган асарлар сирасига киради. Мазкур илмий изланишларда Тошкентнинг XIX аср охири – XX бошларига оид топонимиясига доир маълумотлар мавжуд.

Учинчи гуруҳга, яъни мустақиллик йилларида нашр қилинган тадқиқотлар қаторига С.Қораевнинг “Ўзбекистон вилоятлари топонимлари”¹, Ж.Исмоилованинг “XIX асрнинг иккинчи ярми – XX аср бошларида Тошкентнинг “янги шаҳар” қисми тарихи”² каби китобларни, М.Шарипованинг “Тошкент шаҳрининг XIX аср иккинчи ярми – XX аср бошларидаги ижтимоий-сиёсий аҳволи” мавзусидаги номзодлик диссертациясини³ шунингдек, “Тошкент шаҳри ва вилояти топонимлари муаммолари” – илмий-амалий анжуман докладлари тезислари тўпламига киритилган бир қанча тадқиқотларни киритиш мумкин. Жумладан: М.Филанович “Роль топонимики и археологии в изучении истории Ташкента”, М.Сафаров, Ҳ.Тохиров “Тошкент шаҳридаги муваққат жой номларининг пайдо бўлиши ва уларнинг салбий оқибатлари”, Л.Вахрушева, “Микротопонимия в энциклопедии “Ташкент””, О.Бўриев “X-XVI асрлар ёзма манбаларида Тошкент шаҳри ва вилояти

⁹ Ҳасанов Ҳ. Ўрта Осиё жой номлари тарихидан. – Т.: Фан, 1965. – 33–34 б.; Ҳасанов Ҳ.: Ер тили. – Тошкент: Ўқитувчи, 1977. – 88 б.

¹⁰ Массон М.Е. Прошлое Ташкента. // Известия АН Уз ССР. – Ташкент, 1954. – № 2. – С.105–131.

¹¹ Кадырова Ш. Микротопонимы Ташкента. Автореф.канд.дисс. – Ташкент, 1970. – 30 с.

¹² Муҳаммаджонов А. Қадимги Тошкент. – Т.: Фан, 1988. – 60 б.

¹³ Қараев С. Топонимия Узбекистана (социолингвистический аспект). – Ташкент: Фан, 1991. – 131 с.

¹⁴ Ўринбоев А., Бўриев О. Тошкент Муҳаммад Солих тавсифида. – Т.: Фан, 1983. – 56 б.

¹ Қораев С. Ўзбекистон вилоятлари топонимлари. – Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси Давлат илмий нашриёти, 2005. – 238 б.

² Исмоилова Ж. XIX асрнинг иккинчи ярми – XX аср бошларида Тошкентнинг “янги шаҳар” қисми тарихи. – Т.: Fan va texnologiya, 2004. – 140 б.

³ Шарипова М.Ф. Тошкент шаҳрининг XIX аср иккинчи ярми – XX аср бошларидаги ижтимоий-сиёсий аҳволи: Номзодл.дисс...автореф. – Т., 2002. – 25 б.

топонимияси”, Т.Нафасов “Тошкентнинг топонимларини ўрганишнинг бир усули”, З.Арифханов “К вопросу топонимики ташкентских махалля в XIX в.”, Ж.Жамилов, “Кўҳна Тошкентнинг янги топонимлари”, А.Муҳаммаджонов “Жой номлари – тарихий манбадир”, Х.Бўриева “Нўғойқўрғон этнотопоними хусусида” ва б.⁴ Ушбу тадқиқотларда Тошкент шаҳри ҳудудидаги топонимларининг хусусиятлари ҳақида маълумотлар келтирилган.

Мазкур китобда Тошкентнинг XIX аср охири – XX аср бошларида шаҳар ҳудудидаги тарихий топонимияси тадқиқ этилиб, шаҳар топонимлари таснифи, номланиш қонуниятлари, баъзи хусусиятлари, тарихига доир маълумотлар келтирилган; шунингдек, шаҳар ҳаёти билан боғлиқ суръатлар ва айрим жой номларининг этимологияси билан боғлиқ маълумотлар тарихий-топонимик луғат қисмида ўрин олган.

⁴ Тошкент шаҳри ва вилояти топонимияси муаммолари: Илмий-амалий конф. докл. тез. – Т., 1991. – 92 б.

I Б О Б. XIX АСР ИККИНЧИ ЯРМИ – XX АСР БОШЛАРИ МАНБАЛАРИДА ТОШКЕНТ ШАҲРИНИНГ ТАРИХИЙ ТОПОНИМИЯСИ

1.1. Тошкент шаҳри тарихий топонимиясига оид тадқиқотлар

Ўзбекистоннинг мустақиллиги йилларида тарихчилар олдида турган долзарб муаммолар қаторида Ўзбекистон тарихини турли манбаларга таяниб асосли ўрганиш вазифаси ҳам туради ва Тошкент шаҳри тарихи бунга бевосита дахлдор. Шаҳар тарихини ўрганишга фанда анча илгаридан эътибор қаратилган, жумладан, тарихий топонимия соҳасида ҳам.

Тошкентнинг ёши археологик тадқиқотлар ҳулосаларига кўра икки минг йилдан ортиқ ва Буюк Ипак йўлида жойлашган асосий шаҳарлардан саналган. Ўрта Осиё худудида кечган турли сиёсий, ижтимоий-иқтисодий ва маданий ўзгаришлар Тошкентнинг жой номларида ҳам ўз аксини топган. Шу сабабдан бўлса керак, Тошкент шаҳри тарихий топонимиясини илмий ўрганиш анча илгари бошланган ва юз йилдан ортиқ даврни ўз ичига олади. Мазкур даврда олиб борилган тадқиқотларни шаҳарнинг сиёсий тарихида юз берган ўзгаришлардан келиб чиқиб 3 гуруҳга таснифлаш мумкин, чунки уларнинг таъсири шаҳар топонимиясида ҳам акс этган: 1) XIX аср иккинчи ярми – XX аср бошлари, 2) совет даври ва 3) 1991 йилдан кейин, яъни мустақиллик даври.

Тарихдан маълумки, XIX асрнинг иккинчи, аниқроғи 1865 йилнинг июн ойида Тошкент тарихида янги босқич вужудга келиб, у Туркистоннинг Россия империяси томонидан босиб олиниб, 1867 йилда ташкил этилган Туркистон генерал-губернаторлиги ва Сирдарё областининг маркази бўлиб қолди. XIX аср охирларида шаҳарга капиталистик муносабатларнинг кириб келиши тезлашди; Тошкентнинг Янги шаҳар қисмида саноат корхоналари, савдо идоралари ва европача маданий-маъмурий муассасалар курила бошланди, ўлканинг табиий бойликларини, унинг тарихий-маданий ўтмиши ва ҳозирги кунини ўрганиш ва

тадқиқ қилиш вазифаси қўйилди. Шу асосда ўлкада рус олимлари томонидан турли соҳаларда, жумладан, Тошкент шаҳар тарихини ёритиш соҳасида ҳам изланишлар олиб борилди: А.П.Хорошхиннинг “Очерк Ташкента” мақоласи¹, М.А.Терентьевнинг “История завоевания Средней Азии. С картами и шкалами” китоби², П.Пашинонинг “Туркестанский край в 1868 году”,³ В.А.Шишкиннинг “О названиях Ташкентских махалля” мақоласи,⁴ Скайлернинг “Туркестан” асари,⁵ В.В. Бартольднинг “Тошкент” мақоласи,⁶ А.И.Добросмысловнинг 1912 йилда Тошкентда чоп этилган “Ташкент в прошлом и настоящем” китоби¹ кабилар. Мазкур тадқиқотларда Тошкентнинг XIX асрдаги қиёфаси, ундаги маъмурий-худудий бўлинмалар, қурилмалар, табиий объектлар ва уларнинг номланиши ҳақида қимматли маълумотлар мавжуд⁸.

Совет даврида шаҳар тарихидаги муҳим сиёсий ўзгаришлар ундаги жой номларига ҳам таъсир кўрсади. Шаҳар худудининг кенгайиши, янги туманларнинг тузилиши, янги кўчаларнинг пайдо бўлиши натижасида янги топонимлар пайдо бўлиб борди. Бу даврда Тошкент шаҳри тарихига кизиқиш янада кучайиб, турли йўналишларда – археологик, топографик, топонимик илмий-тадқиқот ишлари қилинди. Дастлабки тадқиқотлар қаторида Н.Г.Маллицкийнинг 1927 йилда чоп этилган “Ташкентские махалля и мауза” асарини¹, В.Лаврентьевнинг 1930 йили нашр этилган “Капитализм в Туркестане” китобини² қайд этиш жоиз. Уларда Тошкентнинг мустамлака

¹ Хорошхин А.П.. Очерки Ташкента... – с.77–126.

² Терентьев М.А. История завоевания Средней Азии... – с.4–10.

³ Пашино П. Туркестанский край в 1868 году. ... – с.56–71.

⁴ Шишкин В.А. О названиях Ташкентских махалля... – с.17–24.

⁵ Eugen Schuyler. Turkestan..., – 76–225 б; Eugen Schuyler (1873) // Le voyage en Asie Centrale ...– p.309–337.

⁶ Бартольд В.В. Ташкент... – с.497– 499.

¹ Добросмыслов А.И. Ташкент в прошлом...– с.195–450.

⁸ Ушбу асарлар ҳақида диссертациянинг 1.2-параграфида кенгрок тўхталиб ўтилган.

¹ Маллицкий Н.Г. Ташкентские махалля...– с.112–121.

² Лаврентьев В. Капитализм в Туркестане (Буржуазная колонизация Средней Азии). – Ленинград: Типография Академии Наук СССР, 1930. – 160 с.

даври тарихига доир маълумотлар келтирилган. Жумладан, Н.Г.Маллицкийнинг мақоласида 1920 йиллардаги шаҳарнинг маҳалла ва мавзелари рўйхати берилган ва бу ҳозир ҳам Тошкент тарихи, айниқса унинг топонимияси бўйича қимматли муҳим манба саналади. В.Лаврентьевнинг 1930 йили чоп этилган “Капитализм в Туркестане” китобида Туркистон ўлкасининг мустамлакага айлантириши воқеалари билан бирга, содир бўлган ишлаб чиқаришдаги ўзгаришлар, янги қурилган саноат объектлари, банк ва ҳ.к.лар ҳақида баён қилинган. Жумладан, Тошкент шаҳрида фаолият юритган 2 та банк ва 3 та банк филиалларининг номлари, қисман тарихи ёритилган.

М.Е. Массоннинг 1954 йилда нашр қилинган “Прошлое Ташкента” мақоласи³ Тошкент топографиясига оид маълумотлар билан бир қаторда бир қанча тарихий номлар ҳам эслатилган.

Тошкент шаҳри тарихий топонимиясига бевосита дахлдор тадқиқотлар жумласига Ҳ. Ҳасановнинг “Ўрта Осиё жой номлари тарихидан” номли китобини⁴ киритиш мумкин. Унинг “Тошкент бўйлаб саёҳат” бобида “Тошкент” топонимининг келиб чиқиши ҳақида айтилган фикрлар баён этилган, айрим топонимлар тасниф қилиниб, шаҳар микротопонимияси – маҳалла, кўча, майдон, гузар, кўприк, мавзелар номларини тартибга солиш тўғрисида таклифлар илгари сурилган; шунингдек, шаҳардаги кўхна номлар – Чорсу, Хадра, Анҳор, Бешоғоч, Дархон, Жангоб кабилар хусусида мулоҳаза юритилган. Масалан: “Чорсу” – кўчалар кесишган жой. Одатда Чорсу шаҳар маркази бўлиб, бу ердан асосий кўчалар бошланган. Шундан туркий тилларда “чорсу” сўзидан “бозор”, “чорсувчи-баққол” деган маънолар ясалган. Тошкентнинг Чорсуси шундай жой эди. “Эски Жува” – хон аркининг чеккасида бўлиб, ҳарбий аслаҳалар (совут, қалқон, қилич, найза кабиларнинг – булар “жўба”, талаффузда “жўва” деб юритилган) омбори жўвахона эди. Умуман жува (жўба) бозор деган маънони англатади. “Хадра” – хон ўрдасининг

³ Массон М.Е. Прошлое Ташкента... – с.105–131.

⁴ Ҳасанов Ҳ. Ўрта Осиё жой номлари..., ўша асар. – 33–34 б.

чегарасидаги йўл –“ҳадди роҳ” сўзларидан ҳосил бўлган. Салор ариғи – шу арикни сипоҳ салор, яъни бош кўмондон қаздирганидан далолат беради. “Анҳор” арабча “наҳр” (дарё) сўзининг кўплик шакли бўлиб, Тошкентда арик, канал маъносида ишлатилади. “Жангоб” – XVIII аср охирида Тошкент даҳалари ўртасида бўлган жанглarning ёдгорлиги. Бешоғоч – “бешинчи ёғоч”, яъни бешинчи станция маъносидандир. Ёғоч – масофа ўлчови, тош, фарсанг каторида, тахминан, 7–8 км. Бу эҳтимол, Эски Тошкентдан ҳисоблаганда бешинчи карвонсарой бўлгандир. “Дархон” – солиқдан озод қилинган жойлар. Ҳ.Ҳасановнинг тадқиқотида келтирилган жой номлари этимологиясида шаҳарнинг рельефи, ижтимоий-иқтисодий, маъмурий, этник ҳолати, сиёсий тарихи, маданияти ақс этган.

1967 йилда С.И. Зининнинг “О микротопонимии Ташкента” мақоласи¹ нашр қилинди. Шу олимнинг 1994 йилги “О номинативной, адресной, культурно-исторической и других функциях названий улиц Ташкента” номли тезисида² Тошкент кўчаларининг номланиши ҳақида фикр билдирилган ва шахс исмлари жуда кўплиги, ном беришда кўчанинг тарихи, муҳим бир объектнинг яқинида жойлашиши ҳисобга олинмай қолганлиги, тарихий номлар олиб ташлангани, шаҳар тарихига умуман тегишли бўлмаган номлар кўйилгани, такрор топонимлар учраши кабилар, таъкидлаб ўтилган.

А.Йўлдошевнинг 1969 йили чоп этилган “Аграрные отношения в Туркестане” асарида¹ Туркистон ўлкасида халқ хўжалигининг тараққий этиш қонуниятлари кўрсатилиб, таҳлил этилган. Ва бу борада бир қанча саноат корхоналари, банк ва фирмаларнинг фаолияти ҳақида баён этилган. Уларнинг айримлари Тошкент шаҳри билан боғлиқ эди.

¹ Зинин С.И. О микротопонимии Ташкента // Общественные науки в Узбекистане – Ташкент, 1967. – № 2. – С.2.

² Зинин С.И. О номинативной, адресной, культурно-исторической и других функциях названий улиц Ташкента // Тошкент шаҳри ва вилояти топонимияси муаммолари: Илмий-амалий конф. докл. тез. – Т., 1991. – с.65–67.

¹ Юлдошев А. Аграрные отношения в Туркестане (конец XIX – начало XX вв.). – Ташкент: Узбекистан, 1969. – 255 б.

Тошкент топонимиясига бевосита тааллуқли тадқиқотлардан яна бири Ш.М.Қодированинг “Микротопонимы Ташкента” (“Тошкент микротопонимлари”) мавзуида ёзилган номзодлик диссертациясидир (1970)². Мазкур тадқиқот бевосита Тошкент шаҳар топонимиясига бағишланган. Унда шаҳардаги микротопонимларнинг таснифига кенг ўрин берилган, айти пайтда айрим топонимларнинг келиб чиқиши ҳақида ҳам сўз боради.

1970 йили М.Юнусхўжаеванинг “Из истории землевладения в дореволюционном Туркестане” номли рисоласи нашрдан чиқди³. Унда асосан, рус князи Н.К.Романовнинг Туркистонда кечган ҳаёти ва фаолияти ёритилган. Романовга тегишли бўлган ер, завод, фабрика, уй-жойлар қаторида Тошкентда у томонидан қурилган кинотеатр, завод, сарой қабиларнинг номлари тилга олинган.

Тошкент шаҳри тарихий топонимлари ҳақида А.Ўринбоев ва О.Бўриевларнинг “Тошкент Муҳаммад Солиҳ тавсифида” номли рисолада ҳам маълумот бор⁴. Унда Муҳаммад Солиҳнинг “Тарихи жадидаи Тошканд” асарида кўрсатилган шаҳар топографияси, шаҳар атрофидаги жойлар географиясига оид маълумотлар келтирилган.

Шаҳарнинг тўрт даҳаси, мадраса, масжид, маҳаллалари, қабристон ва мақбаралари, ҳаммомлари, бозорлари, шунингдек, шаҳар деворлари, кўрғонлари ва ўн икки дарвозаси ҳақида ёзилган. Жумладан: 1. Қиёт дарвозаси – қиёт қабиласи номидан, қадимда Паркент дарвозаси деб аталган. 2. Турклар дарвозаси – турк қабиласи номидан. 3. Ўзбек дарвозаси – ўзбек қабиласи номидан. 4. Тахтапул дарвозаси. 5. Қорасарой дарвозаси – қорасарой қабиласи номидан. 6. Чиғатой дарвозаси – Чингизхон авлодидан бўлмиш Чиғатой улуси номидан. 7. Суьбониён дарвозаси – бу ҳам қабила номидандир. 8. Кўкча

² Кадырова Ш.М. Микротопонимы Ташкента... – 30 с.

³ Юнусходжаева М. Из истории землевладения в Туркестане (на материалах хозяйства князя Н.К.Романова). – Ташкент: Фан, 1970. – 104 с.

⁴ Ўринбоев А., Бўриев О. Тошкент Муҳаммад Солиҳ..., ўша асар. – 56 б.

дарвозаси – бу ҳам қабила номидандир. 9. Камондарон дарвозаси – камондаронлар бузуқ қабиласидан бир тоифага мансуб. 10. Қанғли дарвозаси – бир қабиланинг номидан. 11. Бешоғоч дарвозаси – бу ҳам қабила номидан. 12. Қатағон дарвозаси – қатоғон қабиласи номидан. Муҳаммад Солиҳнинг ёзишича бу дарвозалар Соҳибқирон Амир Темур томонидан қурдирилган бўлиб, номлар ўша пайтда берилган¹.

Тошкент жой номларининг тарихини ёритишда А.Р.Муҳаммаджоновнинг “Қадимги Тошкент”² рисоласида археологик маълумотлар асосида ҳозирги Тошкент ҳудудида шаҳар маданиятининг шаклланиши ва унинг ривожланиши тарихи, бу ерда қад кўтарган дастлабки деҳқончилик қишлоқлари, қалъа-кўрғонлари ва уларнинг тарихий топографияси тавсифланган, айрим маҳаллалар номларининг этимологияси талқин этилган, шунингдек, “Тошкент” топонимининг этимологияси ҳақида бир мунча муфассал тўхталиб ўтилган. Унда таъкидланишича, милоднинг бошларида Чоч воҳасида шаҳар маданияти кенгайиб, Қорасув, Салор ва Жўнариқ тармоқлари бўйлаб, янги ерлар ўзлаштирилиши муносабати билан қадимги Чоч шаҳри янги жойда, ҳозирги темир йўл вокзали яқинида Салор суви бўйида янгидан қад кўтарган. V асрда у кенгайиб, Шош вилоятининг марказига айланган. Бу қадимги шаҳарнинг харобалари Мингўрик тепалигидир. Шу вақтдан бошлаб у Чоч номи билан атала бошлаган. Араблар бу шаҳарни Шош ва Мадинат аш-Шош деб атаганлар. Археологик маълумотларга қараганда, Мингўриктепада текширилган қадимги Чоч шаҳри айниқса IV–VIII асрларда гуллаб-яшнаган. VIII аср ўрталарида Тошкентнинг араблар томонидан босиб олиниши оқибатида, Мингўрикдаги Шошканд шаҳри вайрон этилиб, бўшаб қолган. IX асрга борганда шаҳар янги жойда – ҳозирги Хадрада қад кўтарган. Янги жойдаги шаҳар IX–XI асрларда “Бинкат” деб юритилади. Маҳмуд Қошғарийнинг маълумоти бўйича, Тошкент шаҳри бу даврда “Таркан” деб ҳам юритилган. Муаллифнинг қайд этишига

¹ Ўша асар. – 19 б.

² Муҳаммаджонов А.Р. Қадимги Тошкент..., ўша асар. – 78 б.

кўра, XI асрда Тошкентнинг қадимги номларидан Шошкент турк тилига таржима қилиниб, у “Тошканд” деб юритила бошланган¹. XVI аср охири ва XVII аср бошларида Тошкентнинг Чоч, Шош, Бинкат каби қадимий номлари аҳоли ўртасида муомаладан чиқиб, унинг сўнгги атамаси шуҳрат топа бошлаган.

Тошкентда мавжуд сув иншоотлари – гидронимлар ҳақида маълумотлар Қ.Холматов ва П.Баратовлар томонидан ёзилган ва 1983 йили чоп этилган “Тошкент шаҳрининг ирригация шахобчалари” номли рисоласида келтирилган². Хусусан Тошкент иқлимининг ўзига хос томонлари, шаҳар ҳудудидаги ариқ, ҳовуз ва кўлларнинг ҳозирги кундаги номи, ўлчамлари, жойлашган ва оқиб ўтадиган ҳудуди, пайдо бўлган вақти ҳақида баён қилинган.

Тошкентнинг айрим кўчалари, боғлари тарихига доир маълумотларни Ю.Соколовнинг “Ташкент, Ташкентцы и Россия”¹, А.Тюриковнинг “Истории о Ташкенте”², Ю.Ф.Буряковнинг “Тошкент кўчалари”³, Н.С.Содиқова ва Ю.Ф.Буряковларнинг “Қадимги ва ҳозирги Тошкент”⁴ асарларида учратиш мумкин.

1988 йилда Ўзбекистон ССР Фанлар Академияси Тарих институти томонидан Ҳ.З.Зияев ва Ю.Ф.Буряковлар таҳрири остида “История Ташкента”⁶ номли тўплам нашр қилинди. Унда шаҳарнинг қадимги тарихидан то XX аср бошларигача қадар тарихига доир маълумотлар келтирилган. Жумладан, Тошкентнинг XIX аср 60-йиллари – XX аср бошларидаги сиёсий, иқтисодий, маданий ҳаёти ёритилган бўлимида шаҳар ҳудудидаги айрим маъмурий

¹ Маҳмуд Қошғарий. Девону луғотит турк. 3 томлик. – Т., 1960. Т.I. Б.414.

² Холматов Қ., Баратов П. Тошкент шаҳрининг ирригация шахобчалари. – Т.: Фан, 1983. – 47 б.

¹ Соколов Ю. Ташкент, ташкентцы и Россия. – Ташкент: Ўзбекистон, 1965. – 190 с.

² Тюриков А. Истории о Ташкенте. – Ташкент: Ёш гвардия, 1983. – 75 с.

³ Буряков Ю.Ф. ва б. Тошкент кўчалари. – Т.: Ўзбекистон нашриёти, 1972. – 207 б.

⁴ Содиқова Н.С., Буряков Ю.Ф. Қадимги ва ҳозирги Тошкент. – Т.: Фан, 1965. – 73 б.

⁶ История Ташкента. С древнейших времен до победы Февральской буржуазно-демократической революции. Под ред. Х.З.Зияева, Ю.Ф.Бурякова. – Ташкент: Фан, 1988. – 293 с.

бинолар, саноат объектлари ва турли муассасалари ҳақида маълумот берилиб, уларнинг номлари ҳам қайд этилган.

Тошкент шаҳри атрофидаги ерларнинг қисқача географик шарҳи, аҳолиси ва унинг сони, этник таркиби, шунингдек мазкур ҳудудда учрайдиган этнотопонимлар ҳақида А.И.Шевяковнинг “Население Ташкентского оазиса в конце XIX – начале XX вв.” асарида қизиқарли маълумотлар мавжуд⁷.

Ўзбекистоннинг мустақиллик йиллари Тошкент шаҳри топонимияси учун янги ўзгаришлар даври бўлди. Бу йилларда шаҳар жой номлари қайтадан кўриб чиқилди. Шаҳар топонимика комиссияси тузилди ва унинг барча туманларда филиаллари ташкил этилди. Совет даврида пала-партиш, илмий асосиз кўйилган кўплаб микротопонимлар янгича ёндашилган ҳолда ўзгартирилди.

1993 йили Тошкент шаҳри топонимларига бағишланган илмий анжуман ўтказилди. Унда мутахассис олимлар томонидан шаҳар топонимиясининг тарихи, таснифи, янги номлар бериш тартиби каби мавзуларда илмий маърузалар қилинди, тегишли хулосалар айтилди ва маърузалари тезислари 1994 йилда тўпламда нашр қилинди¹.

2002 йили “Тошкент маҳаллалари: анъаналар ва замонавийлик” (тарихий-этнографик тадқиқот) номли китоб чоп этилди², унда XIX асрнинг иккинчи ярми – XX аср бошларидаги Тошкент маҳаллаларининг ижтимоий-демографик тавсифи келтирилган.

Ҳ.Зиёевнинг 2003 йилда нашрдан чиққан “Тарихнинг очилмаган саҳифалари”³ номли китобида Тошкент шаҳар дарвозаларининг номлари, шаҳар деворининг аҳамияти, кўчаларнинг тузилиши ҳақида сўз юритилади.

Тошкент шаҳрининг XIX аср охири – XX аср бошлари тарихига бевосита дахлдор тадқиқотлар жумласига Ж.Исмоиловнинг 2004 йили нашр этилган

⁷ Шевяков А.И. Население Ташкентского оазиса в конце XIX – начале XX вв. – М., 2000. – 74 с.

¹ Тошкент шаҳри ва вилоятлари топонимлари муаммолари: илмий-амалий конф. докл. тез. – Т., 1994. – 90 б.

² Тошкент маҳаллалари: анъаналар ва замонавийлик. Масъул муҳаррир: З.Х.Орифхонова. – Т.: Янги аср авлоди, 2002. – 10–25 б.

³ Зиёев Ҳ. Тарихнинг очилмаган саҳифалари. – Т.: Мехнат, 2003. – 51–63 б.

“XIX асрнинг иккинчи ярми – XX аср бошларида Тошкентнинг “янги шаҳар” қисми тарихи” номли китобини киритиш лозим⁴. Мазкур тадқиқотда ўрганилаётган даврдаги Тошкентнинг “янги шаҳар” қисми ҳудудида жойлашган турли топонимик объектлар – маъмурий бинолар, савдо иншоотлари, илмий, маърифий, тиббий, диний муассасалар тарихи билан боғлиқ қизиқарли маълумотлар келтирилган.

С.Қораевнинг 2005 йилда чоп қилинган “Ўзбекистон вилоятлари топонимлари” номли китоби Ўзбекистон жой номларини ўрганишда муҳим тадқиқотлардан саналади¹. Унда республика ҳудудидаги кўплаб топонимларга шарҳлар берилган, ҳар бир вилоятнинг топонимиясига оид изланишлар олиб борилиб, қисқача таҳлиллар келтирилган. Жумладан, Тошкент шаҳрининг маҳалла, мавзе, кўча, дарвозалари номлари билан боғлиқ топонимлар ҳақида ҳам илмий мулоҳазалар юритилган.

Мустақиллик йилларида Тошкент тарихига бағишланган номзодлик диссертациялари ҳам бажарилди. Жумладан, Пўлатов Х.Ш. “Архитектурно-планировочная структура Старого Ташкента (конец XIX – начало XX вв.)” мавзусидаги тадқиқотида ўрганилаётган даврда шаҳар маҳаллалари, шаҳар атрофида жойлашган мавзеларининг топографиясига доир маълумотларни қайд этган, уларнинг жойлашуви тасвирланган карта-схема тузган. М.Шарипованинг “Тошкент шаҳрининг XIX асрнинг иккинчи ярми – XX аср бошларидаги ижтимоий-сиёсий аҳволи” мавзусидаги диссертациясида шаҳар ариқлари, даҳалари, 12 дарвозаси номланиши, шаҳарда жойлашган устахона, завод, дўконлар ҳақида ёзилган².

Санаб ўтилган манбаларда Тошкент шаҳри Янги шаҳар қисмининг топонимияси ҳақидаги маълумотлар шаҳарнинг XIX аср охири – XX аср

⁴ Исмоилова Ж. XIX асрнинг иккинчи ярми – XX аср бошларида..., ўша асар. – 140 б.

¹ Қораев С. Ўзбекистон вилоятлари..., ўша асар. – 5–42 б.

² Шарипова М.Ф. Тошкент шаҳрининг ..., ўша асар. – 23 б.

бошларидаги сиёсий, иқтисодий, маданий, ижтимоий ҳаёти билан боғлиқ ҳолда учрайди.

Юқоридаги тадқиқотдан хулоса қилиб айтиш мумкинки, шаҳар топонимияси кейинги бир ярим аср давомида мунтазам ўрганиб келинган. Мазкур даврда шаҳар ҳаётида юз берган сиёсий ўзгаришлар бевосита топонимия ва топонимик изланишларга таъсир кўрсатган. Шу боис уларни уч гуруҳга таснифлаш мумкин бўлиб, бу XIX аср иккинчи ярми – XX аср бошлари, совет даври ва 1991 йилдан кейин, яъни мустақиллик даврида олиб борилган тадқиқотлар. Тадқиқотларнинг бир қисми шаҳар топонимиясига бевосита дахлдор, яна бир қисми эса бошқа мавзуларга оид, бироқ уларда ҳам қисман топонимик маълумотлар берилган. Илмий изланишлар турли соҳа мутахассислари қаламига мансуб – археологлар, тарихчилар, филологлар, географлар ва бошқалар. Тадқиқотлар кўлами илмий мақолалар, илмий-оммабоп рисоалар, махсус диссертация, илмий анжуманда қилинган маърузаларни ўз ичига олади. Мавжуд тадқиқотларда шаҳар топонимларининг этимологияси, таснифи, муаммолари, янги номлар бериш тартиби юзасидан фикр юритилган. Шаҳар топонимияси муаммолари илмий анжуман доирасида ҳам кўриб чиқилган. Кейинги йиллардаги изчил изланишлар, тадбирлар натижасида шаҳар топонимияси анчагина илмий асосга қўйилди.

1.2. Тошкент шаҳрининг тарихий топонимиясига доир ёзма маълумотлар

Тошкент Ўрта Осиёнинг қадимий шаҳарларидан саналиб, унинг ёши археологик материаллар ҳамда ёзма маълумотлар гувоҳлигига кўра икки минг йилдан ортиқ даврни ўз ичига олади. Шу сабабдан шаҳар топонимияси анча қадимий, ўрта асрлар ва ундан кейинги давр манбаларида қайд этилган. Фанда мавжуд дастлабки топонимик маълумот шаҳар номи этимологияси билан боғлиқ.

Диссертацияда Тошкент шаҳри топонимияси манбалари кенгроқ миқёсда, аниқроғи 3 гуруҳга бўлиб ўрганилди: қадимги, ўрта асрлар, XIX аср – XX аср бошлари ёзма манбалари.

Қадимги манбалар. Қадимий Хитой солномаларида Тошкент хитойча Лоюени, Юни, Чже-ши, Чже-чжи, Чже-си ва Ши номлари билан тилга олинган. Мил.ав. II асрга оид хитой солномасида ҳозирги Тошкентнинг бир қисмига тўғри келадиган ҳудуд Юни деб кўрсатилган; кейинроқ шу жой Чже-ши, Ши шаклларида ёзилгани ҳам маълум.

Ши, Чже-чжи ва Чже-ши, Хань сулоласи даври (мил.ав.206 й.– мил.25 й.) солномаларида Даван (Фарғона)нинг шимолига чегарадош жой; унинг айланаси 1000 ли (500 км.), ҳукмдори Ши, қароргоҳи Чжеси шаҳрида жойлашган, одамлари моҳир жангчи; бедов отлари бор, дейилган¹. Милодий III асрга тегишли хитой солномасида ҳам юқоридагиларни қисман қайтарувчи маълумот бор: “Ши ҳукмдори Яоша бўйида яшайди, Қароргоҳи айланасига 10 ли (5 км.). Ҳукмдор Ши деб аталади; исми Не... Бу ерда буғдой ва арпа етиштирилади. Яхши отлар кўп. Одамлари моҳир жангчилар...”².

Мазкур манбаларда ҳозирги Тошкентнинг ўрни Ши ҳудудига кирганлиги таъкидланган. “Ши” сўзини ифодаловчи хитойча белги (иероглиф) “тош” деган маънони англатади³. Айни пайтда, шаҳарнинг суғдча “Чоч” деган номи ҳам “тош” маъносини билдиради. Демак, хитой манбаларида учрайдиган “ши” сўзи суғдча “чоч” атамасининг калькаси, дейиш мумкин.

“Чоч” топоними ёзма шаклда илк бор сосоний подшоҳ Шопур Iнинг фармонида кўра “Зардушт каъбаси”га (милодий 262 йил) битилган ёзувларда учрайди ва у вилоят номини англатади⁴.

¹ Хуршут Э. Ши – Чач – Ташкент. – Ташкент, 1992. – с.6.

² Ўша асар. – 7 б.

³ Бартольд В.В. Ташкент... – С.499.

⁴ История Узбекистана в источниках. Составитель Б.В.Лунин. – Ташкент, 1984. – с.43.

“Чоч” ёзуви III-V асрларга оид суғд тангаларида ҳам зарб этилган. Шунингдек, илк ўрта асрлар тангалари, кумуш идиш ва Фатуфарнинг Диваштичга ёзган хатида ҳам “Чоч” топоними учрайди¹.

Ўрта асрлар манбалари. X-XI асрлар форсий ёзма манбаларида ҳам шаҳар номи “Чоч” шаклида берилган. Масалан, 983 йилда ёзилган “Худуд-ул-олам” номли форсий асарда Чоч катта вилоят пойтахти Бинкат ва подшоҳнинг қароргоҳи шу шаҳарда эканлиги қайд этилган². Абулқосим Фирдавсийнинг “Шоҳнома” асаридаги “Сиёвушнинг Афросиёб билан аҳд паймон қилгани” номли қиссасида шундай сатрлар бор:

Бухорою Суғд, Самарқанду Чоч,
Сажжоб ерларини бўшатиб қийғоч,
Қўшинин Канг томон сурарди шитоб,
Паймониға содиқ шоҳ Афросиёб³.

“Чоч” Тошкент шаҳри тарихидаги ёзма манбаларда акс этган илк топоним бўлиб, бугунги кунгача етиб келган ва қадимги шаҳар қолдиқларининг ўрни ҳозир Чочтепа деб аталади.

Араб манбаларида “Чоч” топоними “Шош” шаклида ифодаланган. Сабаби, араб алифбосида “Ч” ҳарфи йўқ. Масалан, Муҳаммад Жарир ат-Табарийнинг “Китоб ар-русул ва-л-мулук” (IX асрда) асарида Шош (Чоч) вилояти бир неча бор тилга олинади⁴. Муаллиф мазкур ўлкани араблар томонидан қандай қилиб эгалланганлиги ҳақида ёзган.

Тошкент шаҳри худудидаги топонимлар ҳақида бир мунча муфассал маълумот Абу Исҳоқ ал-Истаҳрийнинг “Китоб масолик ал-мамолик” асарида (X

¹ Ртвеладзе Э. Великий Шелковый путь. Энциклопедический справочник. Древность и раннее средневековье. – Ташкент: Ўзбекистон Миллий энциклопедияси, 1999. – с.266; Исҳоқов М. Унутилган подшоликдан хатлар. – Т.: Фан, 1992. – 57 б.

² Худуд-ул-олам. Избранные отрывки. Перевод с арабского В.И.Беляева с дополнениями О.Г.Большакова и А.Б.Халидова. – Душанбе, 1983. – с.73.

³ Абулқосим Фирдавсий. Шоҳнома. Форсийдан Шоислом Шомухамедов таржимаси. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1975. Биринчи китоб. – Б. 610.

⁴ История ат-Табари. – Ташкент: Фан, 1987. – с.141–143.

аср) берилган. Унда шаҳар шахристони (қалъаси)нинг учта дарвозаси (Абул-Аббос, Қаср, Гунбаз), ички рабаднинг ўнта дарвозаси (Ҳамдон, Оҳанин, Мир, Фарқон, Қад, Карманж, Қуйи саҳл Рашидижак, Қуйи ҳоқон, Кашки деҳқон) ва ташқи рабаднинг еттита дарвозаси (Фаргад, Хашкат, Сандижак, Оҳанин, Такрдижак, Сапрак, Бафаряд) номлари санаб ўтилган¹.

IX аср ўрталаридан бошлаб ҳозирги Эски Жува, Чорсу, Хадра оралиғида янги шаҳар шаклланади ва у ёзма манбаларда “Бинкат” номи билан қайд этилган. Бинкат шаҳри Шош вилоятининг маркази бўлганлиги юқорида айтилди. Бу сўз суғд тилида “Янги шаҳар” деган маънони англатади.

X асрнинг охирида Тошкент Қорахонийлар давлати таркибига кирган ва унга алоҳида улус мақоми берилган. Ана шу даврдан бошлаб “Тошкент” топоними муомалага кирган, яъни шаҳар шу ном билан атала бошлади. Мазкур топоним Маҳмуд Қошғарийнинг “Девону луғотит турк” (XI аср) асарида эслатилган: “Таркан – Шошнинг номидир. Аслида бу Тошканд, яъни “тош-шаҳар” демақдир”². Абу Райҳон Берунийнинг (XI аср) “Қонуни Масъудий” асарида эса шаҳар номининг бир нечта шакллари қайд этилган: “Бинкат – Шошнинг маркази, туркчада Тошканд, юнончада Тош қалъа”³.

XVI аср муаллифларидан Фазлуллоҳ ибн Рўзбихоннинг “Меҳмонномаи Бухоро” асарида эса шаҳар номи “Тошканд” ва Тошкент билан унга ёндош ерлар биргаликда “Шош вилояти” деб аталган⁴. Араб тилида ёзилган яна бир асар, яъни Жамолиддин Қаршининг “Мулҳақат ас-сурах” (XIII аср)да шаҳар “Шош шаҳри” деб аталган. Муаллиф шаҳарда жойлашган Имом Қаффоли Шоший қабрини зиёрат қилгани, шаҳар ҳудудида кўплаб масжидлар борлиги ҳақида баён қилган¹.

¹ Ўринбоев А., Бўриев О. Тошкент Муҳаммад Солих..., ўша асар. – 19 б.

² Маҳмуд Қошғарий. Девону луғотит турк. – 3 томлик. – Т., 1960. Т.I. Б.44.

³ Абу Райҳон Беруний. Қонуни Масъудий. Танланган асарлар.– Т., 1973. Т.V (1). Б.426.

⁴ Фазлаллаҳ ибн Рузбихан Исфохани. Михман-наме-йи Бухара (Записки бухарского гостя). Перевод, предисловие и примечания Р.П.Джалиловой. – М., 1976. – с.88–90, 144.

¹ Материалы по истории Средней и Центральной Азии. Под.ред Б.А.Ахмедова. – Ташкент: Фан, 1988. – с.100.

XVI асрда ёзилган Ҳофиз Таниш ибн Мир Муҳаммад Бухорийнинг “Шарафномаи шоҳий” (“Абдуллонома”) асарида шаҳар дарвозаларидан бир нечтасининг номи кўрсатилган: Кўкча, Фаркат, Шибли, Самарқанд, Туркистон, Регистон².

XVII асрда яшаб ижод этган тарихчи Маҳмуд ибн Валийнинг “Баҳр ал-асрор” асарида фақат шаҳар номи берилган холос, бироқ унинг уч хил шакли келтирилган: “Шош – Туркистонга тегишли, Сайхун дарёсининг нариги томонидаги шаҳар; 5-чи ва 6-чи иқлимларда жойлашган. Уни Чоч деб ҳам аташади, бироқ ҳозир унинг номи – Тошкент”³.

XIX аср – XX аср бошлари ёзма манбалари. XIX асрга оид маҳаллий манбаларидан Муҳаммад Солиҳнинг “Тарихи жадидаи Тошканд” асарида Тошкент топонимлари ҳақида бир мунча муфассал маълумотлар ўрин олган ва муаллиф яшаган даврдаги топонимлар билан бир қаторда олдинги даврларга тегишли баъзи бир топонимлар ҳам эслатиб ўтилган. Масалан, 12 та дарвоза номлари Амир Темур даврида қўйилганини қайд этади: Қиёт, Турклар, Камондарон, Қанғли, Бешоғоч, Қатағон. Ўз даври учун эса шаҳардаги даҳа, ариқлар номлари ҳақида қимматли маълумотлар беради⁴.

Тошкент шаҳри топонимлари ҳақида маълумот XVIII – XX аср бошларига оид рус манбалари – сайёҳ ва ҳарбийларнинг кундаликлари, маъмурий ҳужжатлар, генерал-губернатор, ҳарбий губернатор ва давлат хизматчиларининг, тафтиш комиссияларининг ҳисоботлари, статистик материаллар, даврий матбуот материаллари, турли карта, расм ва фотосуратларда ҳам бор. Уларда шаҳарнинг географик ўрни, худуди, иқлими, маъмурий қисмлари, дарвозалари, девори, кўча, майдонлари, сувлари, турли муассасалари кабиларнинг номлари келтирилган. Масалан, XVIII асрда

² Бўриев О. X–XVI асрлар ёзма манбаларида тошкент шаҳри ва вилояти топонимияси // Тошкент шаҳри ва вилояти топонимлари муаммолари: Илмий-амалий конф. докл. тез. – Т., 1994. – 48–50 б.

³ Маҳмуд ибн Вали. Море тайн относительно доблестей благородных. Пер. Б.А.Ахмедова. – Ташкент: Фан, 1977. – с.56–57.

⁴ Ўринбоев А., Бўриев О. Тошкент Муҳаммад Солиҳ..., ўша асар. – 18 б.

Миллер Тошкентнинг саккизта дарвозаси номлари эслатиб ўтган: Самарқанд дарвоза, Бешоғоч, Терсарик, Шайхонтахур, Тарсахон, Капкан (Қопка), Точки (Кўкча)¹. Гейнс XIX асрнинг иккинчи ярмида қуйидаги шаҳар дарвозалари номларини келтирган: 1. Лабзак, Тахтапул, Қорасарой; 2. Сағбон, Чиғатой, Кўкча; 3. Самарқанд, Камолон, Бешоғоч; 4. Кўймас, Кўқон, Қашқар².

Н.А.Маевнинг “Азиатский Ташкент”³ асарида Тошкентнинг Эски шаҳар қисмида XIX аср охирларида мавжуд жой номлари ҳақида баъзи маълумотлар учрайди. Беш бобдан иборат мазкур асарнинг 1-, 3-, 4-бобларида Эски шаҳардаги даҳа, маҳаллалар, ариқлар, дарвозалар, масжидлар кабиларнинг номлари келтирилиб, айримлари ҳақида тафсилотлар ҳам ёзилган. Жумладан, шаҳарнинг 12 дарвозаси номлари берилган: Кўймас, Кўқон, Қашғар, Лабзак, Тахтапул, Қорасарой, Сағбон, Кўчимозор, Кўкча, Самарқанд, Камолон, Бешоғоч. Муаллиф даҳалар маҳаллий халқ иборасида “юрт” деб аталишини кайд этиб, ўзи уларни “қисмлар” дейди ва тўрт даҳанинг номини келтиради: Шайхантахур, Себзор, Кўкча, Бешоғоч. Шайхонтахур қисмида 48 та, Себзор қисмида 38 та, Кўкча қисмида 31 та, Бешоғоч қисмида 32 та маҳалла борлигини кайд этиб, номларининг рўйхатини ҳам берган. Шунингдек, ҳар даҳа аҳолиси кўпроқ қандай касб-хунар билан шуғуллангани, бу ерда мавжуд масжид, мадраса ва мактабларнинг сони, айримларининг номлари ҳақида даҳалар бўйича маълумот берган. Жумладан, Шайхонтахур қисмида 60 та масжид, 10 та мактаб, 3 та мадраса (Эшонқули Лашкар қушбеги, Тахттак, Дикзер¹ мадрасалари); Себзор қисмида 10 та масжид (Хотинмасжид, Охунгузар, Одинмасжид², Мозорхон, Муйимуборак, Хонақоҳ, Тахтакус, Работ, Хожи Тарашкан, Қорасарой масжидлари), 3 та мадраса (Бекларбеги, Бароқхон, Қизир Қўрғон мадрасалари); Кўкча қисмида 51 та масжид, 34 та мактаб 2 та мадраса;

¹ Соколов Ю.А. Ташкент, ташкентцы... – с.34.

² Добросмыслов А.И Ташкент впрошлом... – с.42.

³ Маев Н.А. Азиатский Ташкент // Туркестанский Сборник.– СПб., 1876. Т.123. С.260–321.

¹ Эҳтимол, Дегрез.

² Одинамасжид.

Бешоғоч қисмида 68 та масжид, 16 та мактаб, 3 та мадраса бўлгани таъкидланган. Асарда Тошкент худуди ва атрофидан оқиб ўтган ариқларнинг номлари берилган: Чирчиқ, Бўзсув, Пскем, Захарик, Салор; шунингдек ҳар даҳа бўйлаб оққан йирик ариқларнинг номлари ҳам келтирилган. Шайхонтахур қисмида: Анхор, Ғадраган; Себзор қисмида: Кайковус, унинг тармоқлари (номлари оқиб ўтган маҳалла худуди билан боғлиқ бўлган); Кўкча қисмида: Кайковус, Захарик, Қорақамиш, Жангоҳ (Кайковуснинг бир тармоғи); Бешоғоч қисмида: Жатихирмон, Катта Танишаҳар, Арпапоярлик, Қувирарик, Аламдор. Шунингдек, асарда муаллиф Тошкентнинг марказий бозори ҳақида ёзиб, ундаги расталар, сотиладиган моллар, хунармандчилик устахоналарини таърифлаб, бу ердаги савдо, савдогар, хунармандчиларнинг ўзига хос томонлари ҳақида ҳам тўхталиб ўтган.

Н.А.Маевнинг “Русский Ташкент” номли асарида (1894) ҳам Тошкент топонимлари ҳақида маълумотлар мавжуд³. Асар олти бобдан иборат бўлиб, унда Янги шаҳарнинг географик ўрни, иқлими, ўсимликлари, аҳолиси, бозори, транспорти, иморатлари, диний муассасалари, ундаги ҳарбий қисмлар, мозорлар ва шаҳар атрофидаги жойлар тавсифланган. “ Шаҳарга келган ҳар бир кишида, шаҳар, бир қараганда, жуда ажойиб таассурот қолдиради; бизнинг губерния шаҳарларимизга ўхшамайди, балки у кўпроқ Қўшма Штатларнинг ғарбидаги ёш Америка шаҳарларини эслатади...”, – деб таърифлаган Н.А.Маев Тошкентнинг мазкур қисмини.

Муаллиф Янги шаҳарнинг баъзи жой номлари, қисман тарихи ҳақида тўхталиб, шаҳар марказидаги хиёбон, уйлар, дала-ҳовлилар, Воскресение бозори, шаҳар қамоқхонаси, госпиталь, даволаниш масканлари, диний иншоотлар, оммавий кутубхона, музей, маърифий муассасалар, илмий жамиятларнинг номлари, баъзиларининг эса жойлашуви ва фаолияти ҳақида маълумот беради. Масалан А.П. Хорошхиннинг “Очерки Ташкента”

³ Маев Н.А. Русский Ташкент. Очерк Н.Маева // Ежемесячные литературные приложения при журнале “Нива” на 1894 г. за май, июнь, июль, август. – СПб.: Издание А.Ф.Маркса, 1894. – С.126–162.

мақоласида шаҳар ҳаёти тавсифи билан бир қаторда анчагина топонимик маълумотлар ҳам баён қилинган¹. Эски шаҳардаги даҳа, дарвоза, маҳалла, масжид ва мадрасаларнинг сони кўрсатилиб, шаҳарнинг марказий бозоридаги савдо расталари, карвон-саройларнинг рўйхати берилган².

А.Шишовнинг “Сарты” (“Сартлар”) номли асарида ҳам Тошкентнинг Эски шаҳар қисмидаги даҳа, маҳаллаларнинг номлари қайд этилган³; ҳар бир даҳа худудидаги масжид, мадраса, мактабларнинг сони даҳалар бўйича кўрсатилган, баъзи масжид ва мадрасаларнинг номлари ҳам берилган. Масалан: Шайхонтахур қисмида: Имомқули додхоҳ – Лашкар Бекларбеги, Қосимбой, Ҳазрат Юнусхон, Дегрез мадрасалари; Себзор қисмида: Бекларбеги. Бароқхон, Кадувот мадрасалари, Охунгузар, Хотинмасжид, Мозорхон, Муйи Муборак, Хонақоҳ, Тахтапул, Работ, Хўжа Тарашкан, Қорасарой масжидлари; Кўкча қисмида: Шайх Зайниддин бобо мадрасаси. Бешоғоч қисмида учта катта кўча номи – Самарқанд, Камолон, Бешоғоч; Ҳазрат Имом масжиди ва Кўкалдош мадрасаси; даҳалардан оқиб ўтган асосий ариқларнинг номлари ҳам қайд этилган.

А.И.Добросмисловнинг “Ташкент в прошлом и настоящем” номли асари¹ Туркистон ўлкаси Россия империяси томонидан босиб олинганига эллик йил тўлганига бағишлаб ёзилган ва унда шу давр ичида Тошкент ҳаётида қандай ўзгаришлар содир бўлгани ёритилган; ўн беш бобдан иборат. Унда шаҳарнинг географик ўрни руслар босқинигача кечган тарихи, қиёфаси, рус босқинидан, кейинги даврда ташкил этилган янги қисми, маъмурий бошқаруви, хўжалиги, ўқув, тиббий, маданий ва бошқа муассасалари, турли тарихий воқеалар ҳақида тафсилотлар ўрин олган. Муаллиф, Эски шаҳар қисми ҳақида маълумотлар жуда кам йиғилганлиги туфайли, асосан Янги шаҳар ҳаётини ёритганини

¹ Хорошхин А.П. Очерки Ташкента... – с.77–126.

² Мазкур рўйхат диссертациянинг иккинчи бобида келтирилган.

³ Шишов А. Сарты. Этнографическое и антропологическое исследование. – Ташкент: Электро-Паровая Типо-Литография О.А.Петрова, 1905. – с.39–54.

¹ Добросмыслов А.И. Ташкент в прошлом... – с.520.

айтади. Мазкур асарда Янги шаҳар ҳудудидаги муассаса, бозор, сувлар, боғларнинг сони ва номларини келтирилган (бу ҳақда кейинги бобларда батафсил тўхталамиз).

XX аср бошларига оид Тошкент топонимлари ҳақида маълумот Н.Г.Маллицкийнинг “Ташкентские махалля и мауза” асарида ҳам берилган². Айниқса, Эски шаҳар ҳудудидаги маҳалла ва мавзеларнинг даҳалар бўйича номлари рўйхати муҳим (бу ҳақда тафсилотлар кейинги бобларда келтирилади).

Тошкент шаҳрига оид топонимик манба сифатида тўплам ва даврий матбуот материалларини ҳам кўрсатиш мумкин; айниқса “Туркестанский Сборник” (“Туркистон тўплами”) – мақолалар тўплами ва “Туркестанские Ведомости” (“Туркистон ведомостлари”) рўзномаларида анчагина топонимик маълумотлар бор.

“Туркестанский Сборник” (“Туркистон тўплами” – “Ўрта Осиё ва хусусан Туркистон ўлкасига оид асар ва мақолаларнинг Туркистон тўплами”) саҳифаларида Ўрта Осиё тарихи, этнографияси, иқтисоди, аҳолининг турмуш тарзи ва маданиятига оид муҳим мақолалар ўрин олган. Тўплам 1867–87, 1907–1927, 1939 йилларда тузилган¹ ва унинг 1, 5, 7, 8, 10, 11, 12, 14, 23, 24, 27, 28, 29, 40, 59, 60, 73, 87, 578, 579, 580, 581, 582, 583-томларида Тошкент шаҳри ҳақида маълумот бор. Айниқса, Л.Костенко, А.П.Хорошхин, П.И.Пашино, М.Терентьев, Г.Бехчурин, Н.А.Маевларнинг мақолалари, карталар, статистик, метеорологик ва бошқа нашрлардан Тошкент топонимиясига доир маълумотлар олиш мумкин².

“Туркестанские ведомости” – Туркистондаги илк даврий газета, 1870-1917 йилларда нашр этилган. Туркистон генерал-губернаторлигининг органи. Унда Туркистон генерал-губернаторлигининг фармонлари ва турли расмий

² Маллицкий Н.Г. Ташкентские махалля... – с.116.

¹ Ўзбек Совет Энциклопедияси. 14 томлик. Бош муҳаррир К.А.Зуфаров. – Т.: Ўз СЭ Бош редакцияси, 1978. Т.11. Б.378.

² Туркестанский Сборник. Составляемый В.И.Межовым. – СПб., 1869. Т.5. С.246–249; Т.10. С.278–283; Т.11. С.226; Т.12. С.319–320; Т.14. С.98; Т.28. С.53–97.

маълумотлар, ўлка тарихи, табиати, хўжалиги, маҳаллий халқнинг оғзаки ижоди, адабиёти, урф-одатларига доир қизиқарли материаллар берилган.

Тошкент шаҳри билан боғлиқ материаллар кўпроқ расмий ҳужжатларда, яъни буйруқ ва фармонларда кўп учрайди. Жумладан, шаҳардаги табиий объектлар, кўча, бозор, турли муассасаларга доир ҳужжатларда уларнинг номлари, баъзан эгаллаган ўрни, фаолияти ва шуларга доир қоидалар кўрсатилган. Хусусан, рўзноманинг 1870 йилнинг 14, 1872 й. 3-7-, 27-, 1873 й. 19-, 21-, 24-, 26-, 27-, 1873 й. 47-, 1884 й. 24-, 1885 й. 1-, 5-, 1886 й. 17-, 24-, 1887 й. 28-, 1888 й. 34- 1889 й. 2-, 1891 й. 41-42-, 1892 й. 9-, 29-, 1890 й. 25-, 29-, 31-, 1892 й. 2-, 36- ва бошқа кўплаб сонларида бундай маълумотларни учратиш мумкин.

Тошкент топонимияси акс этган манбалар қаторида XIX аср охири – XX аср бошларида бажарилган карта, турли чизма ва расмларни эслатиб ўтиш лозим. Шунингдек, Туркистон генерал-губернаторлигининг бошқарув органларининг расмий ҳужжатларида ҳам Тошкент жой номлари тўғрисида маълумотлар қайд этилган. Ҳозирги кунда мазкур манбалар Ўзбекистон Республикасининг Марказий Давлат архиви, Кинофонофотоҳужжатлар архиви, Тошкент шаҳар архивлари фондларида сақланмоқда.

Картографик маълумотлар нисбатан кам бўлиб, улардан 1890 йилда Тошкент Ҳарбий-Топографик бўлими томонидан тайёрлаб нашр қилинган “План города Ташкента 1890 года” номли карта¹ муҳим манба саналади. Карта икки қисмдан иборат бўлиб, бу Тошкентнинг Эски шаҳар ва Янги шаҳар қисмларининг карталаридир – “План города Ташкента 1890 года (старый город)”, “План Русской части города Ташкента 1890 года”. Ундаги маълумотлар шаҳарнинг XIX аср охиридаги Тошкент шаҳри ва атрофлари ҳудудларининг топографияси, рельефи, топонимиясини ёритишда қимматли саналади.

¹ План города Ташкента 1890 года. Составлен и хрополитографирован при Туркестанском Военно-Топографическом Отделе.– Ташкент, 1890.

Мазкур картада Тошкентнинг Эски шаҳар ва Янги шаҳар (Руслар яшайдиган қисми) ва унинг атрофлари тасвирланган. Эски шаҳар 4 қисм – даҳаларга бўлинган (Бешоғоч, Кўкча, Себзор, Шайхонтахур даҳалари), Янги шаҳар яхлит бир қисмдан иборат.

1. Эски шаҳар. Тошкентнинг 1890 йилги картасида Эски шаҳарда кўрсатилган топонимларни жой (объект)нинг турига кўра, қуйидаги тўрт гуруҳга ажратиш мумкин: 1) даҳаларнинг номлари; 2) ариқларнинг номлари; 3) дарвозаларнинг номлари; 4) бошқа турли жой номлари.

Жумладан, 4 даҳа номлари қуйидагича берилган: Сибзарская часть, Шейхантаурская часть, Бишагачская часть, Кукчинская часть.

6 ариқ номи қайд этилган: Ар.Аз-Кази, Ар.Калькауз, Ар.Лябзак, Ар.Чарсу Ар.Боз-су, Ар.Уч.Кур-Купрюк.

7 дарвоза номи кўрсатилагн: Вор.Бинкет, Вор.Камаланския, Вор.Самаркандские, Вор.Кукчинския, Вор.Чагатайския, Вор.Кара-Сарай, Вор.Тишик-кабка¹.

Картада, шунингдек 86 та турли жой номларининг рўйхати келтирилган (мачит, мадраса, мозор, гузарлар). Уларни қуйидаги гуруҳларга ажратиш мумкин: антропотопонимлар; ижтимоий-хўжалик ҳаёти билан боғлиқ топонимлар; этнотопонимлар; географик хусусиятларни билдирувчи, географик жой номлар билан боғлиқ топонимлар; қолган, ноаниқ топонимлар².

Бироқ мазкур картада Эски шаҳарда мавжуд кўча, маҳалла ва мавзеларнинг номлари кўрсатилмаган. Маълумки, XIX асрнинг иккинчи ярмида Эски шаҳар тўрт даҳа, маҳалла, мавзе, кўчаларга бўлинган эди. Масалан, Н.Г.Маллицкий томонидан 1927 йили тузилган рўйхатда 445 та маҳалла ва мавзеларнинг номлари берилган, уларнинг аксарияти XIX асрда ҳам бўлган³.

¹ Тарихийликни сақлаш мақсадида топонимлар картада берилган шаклида (русча ёзилиши) келтирилади.

² Ҳар бир гуруҳга оид топонимлар рўйхати I-а-иловада келтирилади.

³ Маллицкий Н.Г. Ташкентские махалля... – с.113–116.

2. Янги шаҳар. Мазкур манбадаги топонимлар Тошкентнинг Янги шаҳар худудида Россия подшоҳлиги мустамлакаси даврида тил нуқтаи назаридан жой номларининг янги гуруҳи вужудга келганидан дарак беради. Улар русча топонимлар¹ бўлиб, дастлаб Тошкентнинг Янги шаҳар қисмида вужудга келган. Картада Янги шаҳарда 6 та ариқ, 50 дан зиёд кўчалар ва 80 дан ортиқ муассасаларнинг номлари – жами 140 га яқин топоним қайд этилган. Уларнинг 80 фоизини русча топонимлар ва 20 фоизини маҳаллий жой номлари ташкил қилади.

Тошкентнинг руслар ва бошқа европаликлар ўрнашган қисмидаги топонимларни жой(объект) турига кўра, қуйидаги учта гуруҳга ажратиш мумкин: гидронимлар; кўчаларнинг номлари; турли муассасаларнинг номлари.

Гидронимлар: жами 6 та – Анхор, Равнео, Салар, Дархан, Чаули, Гадрачако. Ҳаммаси маҳаллий номлар, лекин русчада анчагина хато билан ёзилган: Чаули – Човли (Шибли); Гадрачако – Гадраган, Гадир; Равнео - ўзбекча ёзилиши, эҳтимол Ракат.

Картада кўрсатилган Янги шаҳардаги 50 дан ортиқ кўча номлари орасида русча топонимлар 30 дан зиёд. Кўчаларнинг номларини қуйидагича тасниф қилиш мумкин: географик шарт-шароитларни билдирувчи, географик жой номлар билан боғлиқ топонимлар; антропотопонимлар; ижтимоий-хўжалик ҳаёт билан боғлиқ топонимлар; этнотопонимлар; қолган, турли мазмундаги топонимлар².

Мазкур картада Тошкентнинг Янги шаҳар қисмидаги 83 *турли муассасалар номлари* ҳам кўрсатилган. Уларни қуйидаги гуруҳларга бўлиш мумкин: ижтимоий-хўжалик ҳаётни акс эттирувчи топонимлар; антропотопонимлар; этнотопонимлар³.

¹ Ушбу янги гуруҳ топонимларни биз, ўша даврда муомаладаги тил – рус тилини – асос қилиб олган ҳолда, шартли равишда “русча топонимлар” дедик. Аслида бу топонимлар, келиб чиқиши бўйича, мазкур даврда Россияда яшаган бошқа этник тоифаларга мансуб бўлиши ҳам мумкин.

² Кўчалар билан боғлиқ топонимлар 1-б-иловада келтирилади.

³ Мазкур топонимлар гуруҳлар бўйича 1-в-иловада берилади.

Картада берилган 242 топонимларни маъносига кўра таснифланганда қўйидагилар маълум бўлади: антропотопонимлар сони 70 та, ижтимоий-хўжалик ҳаёти билан боғлиқ топонимлар 92 та, географик шарт-шароитларни билдирувчи, жой номлар билан боғлиқ топонимлар 40 та, этнотопонимлар 18 та, қолган, турли мазмундаги топонимлар 22 та. Мазкур бешта топонимик гуруҳнинг ҳар бири, ўз навбатида, кичикроқ гуруҳларга бўлиниши мумкин. Масалан, географик шарт-шароитларни билдирувчи, жой номлари билан боғлиқ топонимлар гуруҳини маҳаллий жойлар, европа шаҳарлари, ариқлар ва ҳ.к. билан боғлиқ жой номлар каби турли кичикроқ гуруҳларга ажратиш мумкин. Баъзан эса бир топоним икки-уч гуруҳга мансуб бўлади. Масалан, “Туркестанская публичная библиотека” (Туркистон оммавий кутубхонаси) топоними ҳам ижтимоий-хўжалик ҳаёт билан боғлиқ, ҳам жой номлар билан боғлиқ топонимлар гуруҳларига мансуб.

Ушбу картада шунингдек, Тошкент атрофида жойлашган баъзи жойлар ва уларнинг номлари ҳам келтирилган. Улар 40 дан зиёд. Жами картада келтирилган 242 дан ортиқ жой номи тарихий-лингвистик нуқтаи назардан суғдий, туркий, форсий, европа (рус) топонимик қатламларга мувофиқ. Дастлабки уч гуруҳ топонимларни маҳаллий топонимлар деб аталади ва улар Тошкент ҳудудида қадимдан узоқ тарихий давр мобайнида шаклланиб келган. Тўртинчи – европа (рус)ча жой номлар XIX асрнинг иккинчи ярмида Россия подшолиги ўлкани босиб олганидан сўнг таркиб топган ва кейинчалик кўпайиб борган. Ушбу картада Эски шаҳар қисмида берилган жой номларининг 100 %ини, Янги шаҳар қисмидагиларнинг тахминан 20%ини, шаҳар атрофидаги номларнинг эса 80 %ини маҳаллий топонимлар ташкил қилади.

Хулоса қилиб айтиш мумкинки, Тошкент шаҳри топонимияси манбаларини даврий жиҳатдан уч гуруҳга бўлиб таҳлил қилиш мақсадга мувофиқ.

Биринчи гуруҳни қадимги хитой солномалари, сосоний ва суғд манбалари ташкил этади. Уларда Тошкентнинг “Ши”, “Чже-ши”, “Чоч” деб

номлангани таъкидланган. Иккинчи гуруҳ, яъни ўрта асрларда ёзилган араб, форс ва туркий тиллардаги ёзма манбаларда шаҳарнинг “Чоч”, “Шош”, “Бинкат”, “Тошкент” деган номлари, дарвозаларнинг сони, номланиши, жойлашуви, шаҳарнинг тузилиши, ундаги баъзи мавзе, масжидлар, иқлими, боғлари ҳақида сўз боради. Учинчи гуруҳ, яъни XIX аср иккинчи ярмидан кейинги давр манбалари (форсий ва туркий тиллардаги маҳаллий манбалар, рус олимларининг асарлари, сайёҳ ва ҳарбийларнинг кундаликлари, маъмурий ҳужжатлар, генерал-губернатор, ҳарбий губернатор ва давлат хизматчиларининг, тафтиш комиссияларининг ҳисоботлари, статистик материаллар, даврий матбуот материаллари, турли карта, расм ва фотосуратлар) шаҳарнинг даҳалари, дарвозалари, ариқлари, маҳалла, мавзелари, кўча, майдон, боғлари, маъмурий, ҳарбий иншоотлари, завод, фабрика, тиббий, ўқув, илм-фан муассасалари, театр, кино, клуб, ибодатхоналари ва бошқа жойларнинг номлари, жойлашуви ва тарихига оид ахборотларни ўз ичига олади. Ҳар бир даврга оид ёзма манбаларда Тошкент шаҳри топонимлари ҳақида маълумотлар мавжуд. Мазкур гуруҳлардан учинчи гуруҳ, яъни XIX – XX аср бошлари манбаларида шаҳар ҳудудидаги жой номларга доир материаллар анча кўп. Улар орасида Туркистоннинг Россия империяси таркибида бўлган даврга тааллуқли маъмурий ҳужжатлар, матбуот саҳифаларидаги мақолалар, турли ҳисоботларнинг салмоғи юқори.

Шуниси ҳам эътиборлики, турли тарихий-ижтимоий сабабларга кўра, қадимда мавжуд жой номлари давр ўтиши билан истеъмолдан чиққан ёки бир мунча ўзгарган ва янги топонимлар пайдо бўлиб борганлиги кузатилади. Уларни таҳлил қилиб ўрганиш борасида Тошкент шаҳрининг тарихий топонимиясига бир қанча ойдинлик киритиш мумкин. Топонимларнинг турли даврлардаги кўриниши, тузилиши, таркиби, сони, жойлашуви, тарихини, яъни этимологиясини ёритиб бериш шаҳарнинг ва умуман бутун Туркистон ўлкасининг, сиёсий, ижтимоий, иқтисодий, маданий тарихини холисона тўлдириб боришда муҳим аҳамият касб этади.